

Το περιηγητικό ρεύμα στον 19ο αιώνα. Ένας πολιτισμικός διάλογος ή ένας διάλογος πολιτισμών*

Στο ευρύ πεδίο αναρωτήσεων της συγκριτικής γραμματολογίας ανήκει και η μελέτη της γέννησης και ανάπτυξης των ερμηνειών μιας χώρας καθώς και η σύνδεσή της με ζητήματα εθνικού πολιτισμού. Στα πλαίσια επίσης, αφενός της σχέσης της συγκριτικής γραμματολογίας με τη μετάφραση –η οποία τελευταία εδραιώνεται σταθερά ως αντικείμενο που βασίζεται στη διαπολιτισμική μελέτη– και αφετέρου του τρόπου με τον οποίο ένας εθνικός πολιτισμός επηρεάζεται από τους εκάστοτε εισαγόμενους, όταν επίκεντρο είναι αυτός ο ίδιος, συγκαταλέγονται ως μεσολαβητές στους πολιτισμούς και οι ταξιδιωτικές αφηγήσεις¹.

Οι ιστορίες ταξιδιών είναι ιστορίες ενθουσιασμών, εμπειριών και λογοκλοπών· είναι ιστορίες ανθρώπων αλλά και χωρών και στα δεδομένα αναδεικνύονται πολλά: κείμενα, άνθρωποι, χώρες, εποχές· όχι μονοσήμαντα, ούτε αμφιπρόσωπα. Θα τολμούσαμε να μιλήσουμε για πολυσήμαντες και πολυμερείς επιδράσεις.

Οι διάφορες προκαταλήψεις, τα στερεότυπα ή η αρνητική πρόσληψη άλλων πολιτισμών μεταβιβάζονται με τα ταξιδιωτικά αφηγήματα στις επόμενες γενιές, αποκαλύπτουν όμως ταυτόχρονα και στοιχεία για τον τρόπο που οι περιηγητές αντιλαμβάνονται τη θέση τους μέσα στον κόσμο που ζουν ή έζησαν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Αυτά που βλέπει ο ταξιδιώτης και αυτά που υποθέτει συγχέονται. Τα υπό-κείμενα, κάτω από τις φαινομενικά αθώες λεπτομέρειες ταξιδιωτικών αφηγήσεων, αυτά τα υπό κείμενα, μας προσφέρουν μια πιο σαφή εικόνα των τρόπων με τους οποίους οι περιηγητές κατασκευάζουν τους πολιτισμούς που ορίζουν. Ανιχνεύουμε έτσι πολιτιστικά στερεότυπα, ενώ ο τρόπος που αντιδρά το άτομο, σε όσα βλέπει σε κάποιον άλλον τόπο, αντικατοπτρίζει τάσεις στον πολιτισμό του ίδιου του περιηγητή.

Όλοι τους, οι ταξιδιώτες-συγγραφείς, δεν είναι αθώοι παραγωγοί κειμένων, περιγράφουν με σημείο αναφοράς πάντα την προέλευσή τους. Τα δημιουργήματά τους είναι μέρος μιας διαδικασίας χειραγώγησης που διαμορφώνει και καθορίζει τη συμπεριφορά τους, και κατ' επέκταση και τη συμπεριφορά των αναγνωστών απέναντι σε άλλους πολι-

τισμούς. Με τον τρόπο αυτό μαθαίνουμε – αναγνώστες και μελετητές – πως διάφοροι πολιτισμοί συγκροτούν άλλους πολιτισμούς και πως διαπλέκονται το ρητό και το υπονοούμενο. Ανάλογα, μαθαίνουμε και για τις χειραγωγικές διαδικασίες που υποβαθρώνουν τέτοιες αυτοανακηρυσσόμενες αντικειμενικές ή πιστές απεικονίσεις της πραγματικότητας.

Όσον αφορά το χώρο της ανατολικής Μεσογείου (χώρο όχι μόνο γεωγραφικό αλλά και πολιτισμικό) καθοριστική υπήρξε η νέα διάσταση στον κριτικό λόγο – έτσι όπως ο Said προσέφερε το νέο λεξιλόγιο – ανάγνωσης του «ανατολισμού», μάλλον την ανάγνωση της Ανατολής: το πεδίο που περιβάλλει τη λέξη, τις σημασίες, τους συνειρμούς και συσχετισμούς που κεντρομόλα ανοίγονται από τη λέξη Ανατολή².

Έτσι λοιπόν, αφενός τα καίρια ερωτήματα που θέτει η συγκριτική γραμματολογία για τη συμμετοχή και την «ευθύνη» των ταξιδιωτικών αφηγήσεων στη διαμόρφωση της εικόνας μιας συγκεκριμένης χώρας, μια συγκεκριμένη εποχή, στο αναγνωστικό κοινό μιας άλλης χώρας διαμέσου του κειμένου ενός ταξιδιώτη-συγγραφέα, μας δίνει τη δυνατότητα για μια πρώτη προσέγγιση στην ιδέα του διαλόγου που δύνανται να προκαλέσουν παρόμοια κείμενα.

Από καιρό αναζητούμε, στη λειτουργία της ταξιδιωτικής φιλολογίας, τη δημιουργία μιας κάποιας νοοτροπίας και όχι απλώς την πληροφορική της εκμετάλλευση. Δεδομένου βέβαια του υποκειμενικού χαρακτήρα των πηγών αυτών, η μελέτη του υλικού πρέπει να γίνεται με επιφύλαξη και με την πλήρη έρευνα για την εγκυρότητα τόσο του γεγονότος, όσο και της ερμηνείας στην οποία προβαίνουν οι ίδιοι οι συγγραφείς. Διαχωρίζονται κατά περίπτωση οι καταγραφές που προέρχονταν από θεωρητικές γνώσεις από αυτές που προέρχονται από προσωπικές αυτοψίες. Άλλοτε εντοπίζονται οι αντιγραφές και οι λογοκλοπές. Αναλύονται, οι απώτεροι, μη εμφανείς λόγοι επίσκεψης και συγκέντρωσης πληροφοριών: ο αυτοσκοπός ή η τυχαία μαρτυρία. Η κατηγοριοποίηση, όπως έχουμε αποδείξει, γίνεται με την «εμβάθυνση» στον κόσμο του περιηγητή³ και οδηγεί σε ομαδοποιήσεις σε σχέση με τους προορισμούς ή τους στόχους ταξιδιού, τις πνευματικές και πολιτιστικές τους αποσκευές, ή ακόμα σε ομαδοποιήσεις ως προς τη συμμετοχή και επήρεια τους στα μεγάλα πνευματικά και πολιτιστικά ρεύματα της εποχής στην οποία ανήκαν ή εντάχθηκαν.

Στην αρχή του περιηγητικού ρεύματος ο ταξιδιώτης περνά, στέκεται, ακούει και ύστερα συνθέτει για έναν τόπο, ένα λαό, μία κατάσταση. «Κοιτά αλλά δε βλέπει»⁴. Δεν μπορεί ακόμα να δει κάτι πέρα από αυτό που φέρει μέσα του (16ος αι.-αρχές 17ου). Βαθμιαία ο δυτικός άνθρωπος αντιμετωπίζει με περισσότερη ευαισθησία και γνώση το παρελθόν αλλά και το καινούριο. Μέσα από ποικίλες διεργασίες αποσαφηνίζονται οι κατευθύνσεις, οι στόχοι και η εμπειρία εμπλουτίζονται πέ-

ρα από τα προσδοκώμενα (τέλος 17ου-18ος αι). Και πάλι όμως είναι ισχυρότερη η πυροδότηση. Υπεισέρχονται βέβαια πρωτόγνωρες εμπειρίες και ένας ανέλπιστος εμπλουτισμός είτε στο ιδεολογικό επίπεδο, είτε στο πραγματολογικό (18ος αι.). Με την είσοδο όμως του 19ου αιώνα «κάτι τους ξεπερνά»: η ποικιλία και το πλήθος των ανθρώπων, των καταστάσεων, των γεγονότων και των ιδεών που κινούνται και μετακινούνται, συναντώνται και ανταλλάσσουν, πιστοποιούν, ότι η αυξανόμενη ένταση και το εύρος του ρεύματος προς τον ελλαδικό χώρο δε θα επέφερε μονοσήμαντα αποτελέσματα. Τώρα το πεδίο έχει ωριμάσει. Δεν υπάρχει μόνο ο περιηγητής-συγγραφέας και το θεωρητικό-ιστορικό παρελθόν του Έλληνα ή το μνημειακό παρόν του. Από το 19ο αι. και μετά συναντώνται ο περιηγητής-συγγραφέας και το κοινό του: κυρίως το ανθρώπινο δυναμικό, ενώ ταυτόχρονα η μετουσίωση του ταξιδιού σε κείμενο εκφράζει με μοναδικά γοητευτικό τρόπο την αιώνια σύγκρουση του αντικειμενικού με το υποκειμενικό⁵.

Μέχρι τώρα είχαν τεθεί και είχαν μελετηθεί πολλές φορές ερωτήματα όπως σε ποιο ποσοστό συντέλεσε η ταξιδιωτική φιλολογία, ώστε να δημιουργηθεί μία κοινή γνώμη, είτε σε μια συγκεκριμένη χώρα, είτε στην Ευρώπη γενικότερα: μία κοινή γνώμη, ας πούμε, για την προεπαναστατική Ελλάδα⁶. Αν όμως αντιστρέψουμε το ερώτημα: σε ποιο ποσοστό συντέλεσε η ταξιδιωτική φιλολογία, ώστε να δημιουργηθεί μία κοινή γνώμη, όχι πια στα πολυποίκιλα σημεία εκκίνησης, αλλά μία κοινή γνώμη ή μία ομοιογενής θέση, ή μία κοινή συνιστώσα σ' ένα πεδίο άφιξης; Στην προκειμένη περίπτωση σε ποιο ποσοστό συντέλεσε η ταξιδιωτική φιλολογία, ώστε να δημιουργηθεί, π.χ., μία κοινή συνείδηση των Ελλήνων για κάποιο από τα φλέγοντα ή μη θέματα που θίγονταν μέσα και από τα ταξιδιωτικά έργα το 19ο αιώνα; Αναγιγνώσκουμε μέσα στα κείμενα ή με αφορμή τα κείμενα μία πολιτισμική ανταλλαγή; Υπάρχουν κοινοί τόποι διαλόγου;

Η απάντηση είναι, ναι. Υπάρχουν πολυμερείς ανταλλαγές και διάλογος το 19ο αιώνα. Διάλογος για τους διαλόγους που συναντάμε μέσα στα έργα, με αφορμή τα έργα και τους λόγους που τα γέννησαν, με αφορμή τα θέματα που θίγονται και τις οπτικές που αντανακλώνται, διαθλώνται ή διαφαίνονται. Ενδεικτικά, με μερικά παραδείγματα, θα διατρέξουμε από την αρχή ως τα μέσα περίπου το 19ο αιώνα. Παραδείγματα πάνω στα οποία στήθηκαν τα ερωτήματα και οι υποθέσεις μας και που – τα παραδείγματα αυτά – αντιπροσωπεύουν πιθανότατα και όλες τις υπόλοιπες βαθμίδες που χτίζουν την κλίμακα της εν λόγω χρονικής περιόδου από την αρχή ως το τέλος.

Η είσοδος του αιώνα σφραγίστηκε με το αποτύπωμα του Σατωβριάνδου. Ο προοδευτικός, πέρα από την κλασικιστική παράδοση και βαθιά θρησκευόμενος λόγιος και ταξιδιώτης, διαλογίζεται εμπνευσμένα

στον τόπο του ιδεολογήματός του. Αλλά γεννά και ένα σημαντικότατο διάλογο με τον έλληνα ζακύνθιο γιατρό Διονύσιο Αβραμιώτη, κάτω από τη στέγη του οποίου είχε φιλοξενηθεί στο Άργος⁷. Η φιλοξενία ασφαλώς δεν πέτυχε· τα πράγματα είναι πάρα πολύ γνωστά για να επιτρέπεται να τα σχολιάσουμε άλλη μία φορά εδώ: ο σχολαστικός τοπικός σοφός και ο ρομαντικός λογοτέχνης δεν ταίριασαν. Ο ένας πέρασε πάνω από τις πραγματικότητες του άλλου. Η σύγκρουση των πραγματικότητων: η ρομαντική πλούσια σε ιδέες και ονειροπολήματα και η επιτόπια γνώση, αποκτημένη όχι σε λόγιο περιβάλλον αλλά γήινη· όπως η ρίζα που γνωρίζει καλά το χώμα που την περιβάλλει και από το οποίο τρέφεται. Η απογοήτευση ότι ο άλλος δε βλέπει αυτά που θα ήθελε εκείνος να δει. Σύγκρουση δύο παθιασμένων, ο ένας για τον τόπο, ο άλλος για την ιδέα. Ο ένας «πιάνει αδιάβαστο» τον άλλο σαν να θέλει να περιγράψει μέσα από το κείμενο του άλλου το δικό του ταξίδι. Αντίκρουση που έρχεται δέκα γεμάτα χρόνια μετά τη συνάντησή⁸.

Ας θίξουμε και ένα δεύτερο πολύ γνωστό διάλογο, αυτόν που προκλήθηκε από τις πολύκροτες «Ταξιδιωτικές Εντυπώσεις» του Jacob Solomon Bartholdy. Ιδεολογική τομή στην περιηγητική φιλολογία το έργο του έθιξε κάποιους επαναπροσανατολισμούς στις πολιτισμικές προσεγγίσεις των Ευρωπαίων. Πάνοπλοι από επιχειρήματα ρίχτηκαν στον αντιρρητικό λόγο οι βαθύτεροι στοχαστές του Ελληνισμού⁹: Διάλογος λογίων με εμπειριστατωμένους προβληματισμούς για την ανάγνωση ενός κόσμου, για την ποιότητα της παρατήρησης, για την οξύτητα της σχέσης του ταξιδιώτη με το φυσικό και τον κοινωνικό περίγυρο, για τον καθορισμό του χαρακτήρα και των ηθών ενός λαού¹⁰. Ουσιαστικά μία ακόμη αναζήτηση της βαθύτερης αυτογνωσίας από την ελληνική διανόηση. Διάλογος όμως που δεν προκλήθηκε από πραγματικούς διαλόγους – ο Bartholdy δεν μιλούσε ελληνικά! – και αυτά τα οποία αποφάνθηκε δεν προέρχονταν ούτε από συζητήσεις του με πολυμαθείς Έλληνες. Διάλογος όμως που μεταφράζεται και σε έμπνευση¹¹: ο Πίθηκος Ξουθ, του Ιάκωβου Πιτσιπίου, η ευφυής αλληγορική μεταμόρφωση του Bartholdy σε ουρακοτάγκο και η αθηναϊκή συμβίωσή του με τον Καλλιστρατίδη, αφήγηση που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες το 1848 στο περιοδικό *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, δεν είναι παρά ένα έναυσμα για να συζητηθεί ένα ακόμα θέμα: αυτό της συγγραφής ταξιδιωτικών βιβλίων για ξένες χώρες με σκοπό να απεικονίσουν ή να αποκαλύψουν ποιον: τον τόπο ή τον συγγραφέα;

Τομή και πλήρης ανατροπή του σκηνικού συντελείται από το πολύ συζητημένο γεγονός που γίνεται πραγματικότητας: η Επανάσταση και το Ελεύθερο Ελληνικό Κράτος. Τώρα οι «δράσεις» (περιηγητές) έχουν απέναντί τους ένα ζώντα οργανισμό συγκροτημένο· και οι «αντιδράσεις» (Έλληνες) έχουν πυρήνα. Και οι δύο θα βρουν νέους τρόπους έκ-

φρασης. Αλλά ένα στοιχείο παρεμβαίνει πια σε όλες τις εκφράσεις και τις εκφάνσεις αυτής της συνδιαλλαγής: η πολιτική. Η οποία πολιτική της Ελλάδας, τόσο στα εξωτερικά όσο και στα εσωτερικά ζητήματα, πρέπει να προσαρμοστεί στις ολοένα μεταβαλλόμενες σχέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Γεννάται λοιπόν βαθμιαία ένας πολύμορφος διάλογος, ταυτόχρονος, απαιτητικός και αποτελεσματικός.

Όταν ο Περδικάρης δημοσιεύει στα 1845 το *The Greece of the Greeks*, ξεδιπλώνει, όπως και οι προσόμοιοι συνοδίτες του των χρόνων αυτών, τις εντυπώσεις του από την παραμονή του στην Ελλάδα (1838-39) με έναν καινοφανή τρόπο⁵. Οδοιπορεί σε όλο το κρατίδιο και με μία εντυπωσιακά καθαρή γραφή αναμιγνύει κάθε φορά τις μνήμες στους αρχαίους ιστορικούς χώρους με τα πρόσφατα γεγονότα αλλά και αυτά της Επανάστασης. Συναντά, φιλοξενείται και συζητά με περιώνυμους, επώνυμους, ανώνυμους, απογόνους και συγγενείς ηρώων, απλούς μοναχούς και ντόπιους ξεναγούς από τους οποίους αποκομίζει, λόγω και της ιδιότητάς του, πλήρη εικόνα για τη ναυτιλία, τη γεωργία, την παιδεία και τον περιοδικό τύπο καθώς φυσικά και για όλες τις ευοίωνες ή αντίξοες περιστάσεις. Το όλον πνεύμα βέβαια περιστρέφεται στην Ανεξαρτησία: "*new object of interest and new order of writers*". Αλλά "*her [of the Greece] liberty so great, cannot be regarded as complete, so long as the Greeks of Crete, Samos, Thessaly, Epyrus and Macedone are in bondage, so long as the freedom of the Greeks is continued to a portion of their race*"¹³.

Το θέμα της ενοποίησης λοιπόν. Έντονες οι διαφορές, πολιτικές, κοινωνικές, πολιτισμικές. Υπάρχουν όμως κοινοί τόποι; Υπάρχει διάλογος; Γίνεται εποικοδομητική πολιτισμική ανταλλαγή; Πού συναντώνται οι πολιτικές τοποθετήσεις και βεβαιότητες με το διακαή πόθο της απελευθέρωσης και της ένωσης; Από τη στιγμή που υπάρχει ένας ζωντανός οργανισμός, το κρατίδιο, οι πόθοι έχουν είδωλο να αντικατοπτριστούν. Από τη Μακεδονία και τη Σμύρνη ως την Κρήτη ή τα Επτάνησα και την απελεύθερη πλέον νότια Ελλάδα με την παλλόμενη πολιτικά νέα πρωτεύουσα, οι διάλογοι περιστρέφονται γύρω από το φλέγον αυτό θέμα. Ας παρακολουθήσουμε κάποιους από αυτούς.

Σε ένα έξυπνο, πρωτότυπο και εύστροφο κείμενο ο Senior William Nassau περιγράφει το ταξίδι του που πραγματοποίησε γύρω στα 1857-58 σε πέντε διαφορετικούς χώρους του ελλαδικού κόσμου. Η δημοσίευση του έργου δεν άφησε αδιάφορους επόμενους περιηγητές-συγγραφείς¹⁴. Από τα Θεραπεία στη Σμύρνη και την Αθήνα και τα περίχωρά της συναντά Ευρωπαίους και Έλληνες, υπουργούς, προξένους, γιατρούς αλλά και απλούς ανθρώπους. Το αρχαιολογικό ταξίδι εδώ αναμειγνύεται με την πολιτική, οι ρομαντικές περιγραφές εμπλέκονται με τα σκληρά γεγονότα. Συζητά με όλα αυτά τα πρόσωπα και παραθέτει αυτούσιους πολυσέλιδους διαλόγους για όλα τα θέματα, τοπικά και ευρύτερης

πολιτικής, με ένα κοινό παρονομαστή: τον ελληνισμό και τα προβλήματά του. Αλλά αυτοί οι ανώνυμοι Έλληνες, που καταθέτουν την ώριμή τους σκέψη *"et ils parlent librement"*... *" pour le désir de préserver leur nationalité"* et *"que le rêve de tout Grec est l'accroissement du territoire"*, *"en Asie Mineure, Roumelie, en Bulgarie, les Turcs perdent ce que le Grec gagne en population, richesse, instructions"*, εμφανίζονται στο κείμενο ως ο Α., ο Β., ο Χ., ο Ε., ο Γ. *"Nous désirons que la Grèce soit grande et puissante"*, γράφει. Πώς θα γίνει αυτό; η ερώτηση του ξένου: *"Ou par l'intervention étrangère, ou par la conquête"*.¹⁵ Πόσο δυναμικός γίνεται έτσι ο λόγος και ο διάλογος όταν προέρχεται και απευθύνεται απ' όλους και προς όλους τους θνητούς; Πόση δύναμη και θέρμη περικλείει έτσι μια αλήθεια πικρή ή σοφή και πόση πίστη, θέληση και ενέργεια;

Ο διάλογος με τους απλούς ανθρώπους φέρνει αντιμέτωπο τον άνθρωπο της θεωρίας με προβλήματα και ανάγκες που δεν μπορεί να συλλάβει ο στέρεα δομημένος νους του πνευματικού ανθρώπου. Στο ρωμαλέο οδοιπορικό και κείμενο του Léon Heuzey στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία του 1858,¹⁶ παρακολουθούμε αφενός ότι η αρχαιολογική του έρευνα βασίζεται και στις πληροφορίες που ζητάει από τους κατοίκους και αφετέρου ότι η περιέργειά του για τα αρχαία συμβαδίζει με το εξίσου ζωηρό ενδιαφέρον και τη βαθιά συμπάθεια που τρέφει για το σύγχρονο λαό. Ο δεσμός ανάμεσα στην αρχαιολογία και το νεότερο ελληνισμό είναι ιδιαίτερα στενός σε μια επαρχία που ζει ακόμα κάτω από την οθωμανική κυριαρχία (Τύρναβος). Η αναζήτηση από τους Έλληνες της εθνικής τους ταυτότητας και η θέλησή τους για ένωση περνάει μέσα από την ανάπτυξη της κλασικής παιδείας, την αγάπη για τα ελληνικά γράμματα και από τη γνώση του αρχαίου Ελληνισμού. Αυτό το πνεύμα εκφράζεται ιδίως στις γεμάτες γραφικότητα και συγκίνηση σελίδες, όπου συνδυάζονται οι παρατηρήσεις του για την παιδεία και την πολιτική κατάσταση των Ελλήνων με την αρχαία και σύγχρονη ιστορία της περιοχής. Ο επιστήμονας δεν διστάζει να μεγαληγορήσει για το ένδοξο έθνος παραθέτοντας την απλοϊκή αλλά γεμάτη δύναμη και πείσμα αντίληψη της γριάς φύλακα σε ένα εγκαταλελειμμένο εκκλησάκι στην άκρη της πεδιάδας: *«Πώς δεν πιστεύεις, μου λέει, ότι οι Έλληνες υπήρξαν; τότε ήταν γίγαντες και το ύψος τους ήταν τόσο που αν έπεφταν, δεν μπορούσαν πια να ξανασηκωθούν και έτσι πέθαιναν»*.¹⁷

Τα χρόνια που πρωτοκυκλοφορεί η «Πανδώρα» – δεκαετία του '50 – και περιλαμβάνει και ταξιδιωτικού ή γεωγραφικού περιεχομένου άρθρα ή μεταφράσεις – όχι όμως μεταφράσεις ξένων περιηγητικών έργων που αφορούν τον ελλαδικό χώρο – ο αντίλογος στον περιηγητικό λόγο δεν εμφανίζεται διαμέσου αυτής της οδού. Ο αντίλογος διεκδικεί άμεσες απαντήσεις. Και αυτές έχουν και άλλους τρόπους πια να δηλώσουν την παρουσία τους: Anatole Dynoyer: *"Lettre d'un voyageur en Grèce"*:

Από την πατρίδα του Αίαντα, την ιερή γη και θάλασσα των Μηδικών, ένας χείμαρρος πολιτικών σκέψεων, προβληματισμών και επιθυμιών για τη διευθέτηση της εύθραυστης ισορροπίας στην ανατολική Μεσόγειο και για την υστερόβουλη συμμετοχή των Μεγάλων: "*les Anglais: maintenir les choses, l'Autriche: en apparence robuste en réalité frêle, la Russie: révolutionnaire à son profit, la France endormi*"¹⁸. Και όλο αυτό από την *Imprimerie Paulides et Gryparis, Athènes, 1858*. Μικρό προϊόν από επισκέπτη-ταξιδιώτη που δημοσιοποιείται στο ελληνικό κοινό από ελληνικό τυπογραφείο.

Αλλά ας θυμηθούμε και τα πολυσυζητημένα έργα του Εδμόνδου Αβού. Διαβάζονται από όλους τους επόμενους επισκέπτες— και όχι μόνο — του ελληνικού κόσμου, αυτόπτες και θεωρητικούς, συμφωνούντες και διαφωνούντες. Τα πράγματα είναι και εδώ πάρα πολύ γνωστά για να επιτρέπεται να τα σχολιάσουμε άλλη μία φορά. Ίσως μόνο να υπενθυμίσουμε με αφορμή την προβληματική μας— πώς εμφανίζεται ο διάλογος που εφορμά από τους περιηγητές και τα έργα τους— να υπενθυμίσουμε τον περίφημο «*Νέο χάρτη της Ευρώπης*» ο οποίος μεταφράζεται και κυκλοφορεί εκ του *Τυπογραφείου του Αιώνας* την ίδια χρονιά που πρωτοδημοσιεύεται και στο Παρίσι (1860)¹⁹: «*Ο ευμήκης γάλλος λοχαγός, η ωραία κυρία αγγλίσ, διευθύνουσα εμπορικών οίκον μέχρι των εσχατιών της υψηλίου, ο γέρων μοναχός ρωμαίος γλυκός και σεβάσμιος την όψιν, ο ωραίος υπαξιωματικός Σάρδος ευόρεκτος και μακρομύσταξ, ο τούρκος κωνσταντινουπολίτης νυμφευόμενος 750 γυναίκας και ελαφρώς αποκοιμισμένος, ο ρώσος εύσαρκος, εύνους και ευειδής, με τον Πρώσσο από βάσεως τετράγωνο, δύο νεανία εκ Βιέννης και Νεαπόλεως και ο Αμερικάνος ευμήκης, ραδινός και εύλαλος*», είναι οι ήρωες ενός «*πλάσματος της φαντασίας, μιας κενολογίας, ενός ονειροπολήματος ίσως παίγνιον ή αστεϊσμός*», πάντως όλοι αυτοί την πρωταπριλιά του 1860 με παραχωρήσεις, εξυπηρητήσεις, εκδουλεύσεις, προσαρτήσεις «*εσχεδίασαν επί τινός γωνίας της τραπέζης στο Ξενοδοχείον του Λούβρου τον νέον Ευρωπαϊκόν Χάρτην καθώς απαραίτητον άρτυμα παντός συμποσίου ήτο η πολιτική*» του 1860. Η απουσία Έλληνα συνδαιτυμόνα δεν εμπόδισε την ομήγυρη να είναι εξαιρετικά γενναιόδωρη προς ημάς. Εκεί λοιπόν: «*Η νέα Ελληνική Αυτοκρατορία θέλει περιλάβει την λοιπήν Ευρωπαϊκήν Τουρκία, την νυν Ελλάδα, τας Ιονίους νήσους, γενναίως αποδιδομένας υπό της Αγγλίας, την Μικράν Ασίαν και τας μεγάλας και μικράς νήσους μέχρι και της Ρόδου συμπεριλαμβανομένης... Όταν διελύθη η συνεδρίασις, αφύπνισαν τον Τούρκον όστις έβλεπε κακούς ονείρους. Έβλεπε τας 750 γυναίκας αυτού αρπαζόμενας ταυτοχρόνως από 750 διδασκάλους κλειδοκυμβάλου. Όταν έμαθε ότι ουδέν απώλεσεν, ή μόνον την αυτοκρατορίαν, εξέφρασε χάριτας τω Θεώ*»²⁰.

Ακόμα πιο κοντά όμως στην πηγή της έρευνάς μας έρχεται να επιβεβαιώσει τις υποθέσεις μας το έργο του Καρόλου Takerman (πρέσβη των ΗΠΑ στην Αθήνα). Με πιθανό ταξίδι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1860 και έκδοση c. 1873. Ο διάλογος είναι και εδώ άμεσος: «Οι Έλληνες της Σήμερον, μετάφρασις Αντωνίου Ζυγομαλά, Αθήνησι, εκ του Τυπογραφείου της Φιλοκαλίας, 1877»²¹. Στο κεφάλαιο «Η Μεγάλη Ιδέα»: «Η Ελλάς θεωρείται υπόλογος ενώπιον της Ευρώπης διά τινά κακά παρελθόντα, άλλα μεν διότι παρέλειψεν αύτη να πράξη ό,τι έδει, άλλα δε διότι τουναντίον έπραξεν ό,τι ουκ έδει»... «το κατ' εξοχήν έγκλημα, περί ου νυν πρόκειται και όπερ προκαλεί την ειρωνείαν, αν όχι την αγανάκτησιν των επικριτών της Ελλάδος, καλείται Μεγάλη Ιδέα. Η μεγάλη αύτη ιδέα αναποσπάστως είναι συνδεδεμένη μετά παντός ελληνικού πνεύματος και πάσης ελληνικής καρδιάς». «... διατί όμως η μεγάλη ιδέα δεν δύναται να καρποφορήση, διατί ενώ ο λαός γενικώς επιθυμεί την ένωσην και το εθνικόν μεγαλείον η ελπίς ταύτης πολιτικής και εθνικής ενώσεως καθίσταται οσημέραι μάλλον απραγματοποίητος, αι δε ακταί του Βοσπόρου και οι μιναρέδες της Κωνσταντινουπόλεως (η ιδανική πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου) επί μάλλον και μάλλον απομακρύνονται;»²² Ακολουθεί ένα διεισδυτικότατο και πληρέστατο κείμενο για την πολιτική και εκκλησιαστική κατάσταση, καθώς και εμπεριστατωμένες αναλύσεις για την παιδεία, τη ληστεία, τις αρχαιότητες και το χαρακτήρα των Ελλήνων ώστε «πας Έλλην μεθ' υπερηφανείας να ιδή τα προτερήματα της φυλής του και τας μέχρι τούδε επιτελεσθείσας προόδους υπό αμερολήπτου ξένου ανομολογουμένας, να καταγνώση δε τα ελαττώματα ταύτης και τα κακώς εν Ελλάδι κείμενα...» υπογραμμίζει το σημείωμα του Έλληνα μεταφραστή.

Συμπερασματικά: διάλογος επί τόπου και με αφορμή ρομαντικές σκέψεις και την ανάγκη καταξίωσης. Διάλογος ιδεών και πολιτισμών, σύγκρουσης αλλά και γιατί όχι συνάντηση ανθρώπων και ιδεών που δεν μπορούν να συζητήσουν. Οι λόγιοι συζητούν, σε επίπεδο λογίων. Διάλογος πολιτικών αντιπαραθέσεων, διεκδικήσεων, παρατάξεων και φατριών, ομάδων και φανατικών, ιδεολόγων και συμφεροντολόγων. Διάλογος για τους ευρωπαίους, σε ελληνικό έδαφος, σε ελληνικό τυπογραφείο για ευρωπαϊκά συμφέροντα. Διάλογος με τους αυτόχθονες επώνυμους και ανώνυμους. Αυτό είναι τώρα το «κοινό που μετέχει στο διάλογο» όχι πια μόνο ο θεωρητικός περίγυρος ή οι διαξιφισμοί μέσω των εντύπων. Ένα κοινό που αντιδρά στην αρχή με λίγο χρόνο διαφορά, ύστερα μετέχει άμεσα. Βλέπει και αυτό ταυτόχρονα, διαβάζει και αυτό ταυτόχρονα, αντιδρά, διαφοροποιείται, κατέχει μία δυναμική θέση, κερδίζει χώρο διαμέσου του άλλου – του περιηγητή – για να εκφραστεί, να ακουστεί, να τοποθετηθεί, ακόμα και να διεκδικήσει.

Πώς διαμορφώνεται λοιπόν η εθνική αυτογνωσία διαμέσου των περιηγητών και των κειμένων τους; Ξεκινά από τη δυσφορία της μη αναγνώρισης επαρκώς του χώρου που φέρει αρχαίες πληγές. Επαναστατεί στην επιπόλαιη κριτική για νοοτροπίες και συμπεριφορές, όπου δε ζητείται να γίνει αποδεκτός ο χώρος αυτός – αλλά απλά αναγνώσιμος. Και όταν το πεδίο έχει ωριμάσει, διεκδικεί ύστερα με καχυποψία, οργή, μίμηση ή θαυμασμό, κριτική ή σαρκασμό να μετέχει και να μην είναι απλά μοντέλο ονειροπολήματος ή αποτύπωσης συμφερόντων.

Όλα τείνουν για την ενοποίηση: τη συζητούν στα σαλόνια και τους δρόμους της Αθήνας, στους εμπορικούς οίκους της Σμύρνης και στις ακτές του Βοσπόρου, στις πλαγιές της ηπειρωτικής ενδοχώρας και στους αρχαιολογικούς τόπους. Αλλά ας μην ξεχνάμε, πόσο δύσκολος, πόσο απατηλός, πόσο πολυεδρικός και πόσο επικίνδυνος μπορεί να καταλήξει ένας διάλογος όταν οι διαφορετικοί κόσμοι όχι μόνο «κοιτάζονται» και δε «βλέπονται» μεταξύ τους, αλλά και όταν «ακούν» και δεν «εισακούν» ο ένας τον άλλον. Ας μου επιτραπεί ταπεινά να αναρωτηθώ και να αναζητήσω την αλήθεια έτσι όπως εν κατακλείδι ο Αβραμιώτης σοφά και πικρά δηλώνει: "*Et la verité habite dans une terre inconnue et qui n'a pas encore été visitée par notre [nos] voyageurs*"²³.

Έτσι λοιπόν ο διάλογος που γεννάται, με τη λάβρα εισόρμηση των ταξιδιωτών στην ανατολική Μεσόγειο και στον εδαφικό χώρο του νέου ελληνισμού τον 19ο αιώνα, αναπτύσσεται, πολλαπλασιάζεται ταχύτατα, πολυποίκιλα και οικοδομεί σχέσεις, σκέψεις και αντιθέσεις, μέσα από το παχυλό ρεύμα εθνοτήτων, ειδικοτήτων, ιδεών, πράξεων και ταξιδιωτικών κειμένων. Ένας διάλογος επίκαιρος, αναγκαίος και ανεξάντλητος που αποδεικνύει την εμπλοκή των ταξιδιωτικών αφηγήσεων στη διαμόρφωση της συγκρότησης της εικόνας ενός πολιτισμού, προσφέροντας ένα πλουτοφόρο υλικό στη συγκριτική γραμματολογία για διαπολιτισμικές μελέτες.

Σημειώσεις

Η παρούσα δημοσίευση ανταποκρίνεται στην ομιλία της υπογράφουσας στη Συνάντηση Εργασίας στα πλαίσια του προγράμματος που εκπονήθηκε στο ΚΝΕ/ΕΙΕ με θέμα: «Η Αναζήτηση της Εθνικής Φυσιογνωμίας μέσα από ξενόγλωσσα κείμενα. Ερμηνείες και πολιτισμικές

δεκτικότητες του Νεώτερου Ελληνισμού. Μεταφράσεις-Περιηγητικά κείμενα, 19ος αι.».

¹ Για τον ρόλο της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας στις διεθνείς λογοτεχνικές ανταλλαγές βλ. και P. Brunel/Cl. Pichois/A.-M. Rousseau, *Qu'est-ce que la Littérature comparée?* Παρίσι, Armand

- Colin, 1983, σελ. 31-41 καθώς και: M.-Fr. Guyard, *Συγκριτική γραμματολογία*, Μετ. Ζ. Σιαφλέκης, Αθήνα, {Τι ξέρω, 150}, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1988, σελ. 30-32, 45-48· Susan Bassnett, *Συγκριτική Γραμματολογία*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2000, σελ. 149-151, 159, 166-167, 183.
- ² Ed. Said, *L'Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident*, Παρίσι, ed. Du Seuil, 1980, σελ. 231-238.
- ³ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο περιηγητισμός στον ελληνικό χώρο», στο *Περιηγήσεις στον Ελληνικό χώρο*, Αθήνα, 1968, σελ. 145, ενώ ο σχετικός προβληματισμός αναπτύχθηκε σχολαστικά στο Ioli Vingoroulou, *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*- Διδακτορική διατριβή, Παρίσι, 2000 (εκτυπώνεται).
- ⁴ Βλ. Loukia Droulia, «The Pilgrim Traffic in the Eastern Mediterranean», στο *Medieval Ships and the Birth of Technological Societies*, vol. II: The Mediterranean area and European Integration, Valetta, 1992, σ. 242.
- ⁵ Για το περιηγητικό ρεύμα το 19ο αιώνα στους χώρους του νέου Ελληνισμού βλ. Ιόλη Βιγγοπούλου, «Οι ταξιδιώτες το 19ο αιώνα. Ένα πολυμορφικό αφήγημα», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 5ος, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2004, σελ. 383-398.
- ⁶ Άλκης Αγγέλου, «Περιηγητικός οργασμός» στο *Τόπος και Εικόνα, Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα*, τόμ. Ε', Αθήνα, εκδ. Ολκός, 1983, σελ. 12-13.
- ⁷ Από την πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα ενδεικτικά σημειώνουμε το άρθρο του Παν. Μουλλά, «Ρομαντικοί προσκυνητές: Chateaubriand (1806) και Lamartine (1832)», στο *Περιηγήσεις στον Ελληνικό χώρο*, Αθήνα, 1968, σελ. 69-77.
- ⁸ Alice Poirier, *Les notes critiques d'Asramioti sur le Voyage en Grèce de Chateaubriand*, Paris, 1829.
- ⁹ Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, τόμ. Α' 1774-1798, 279-280 και Π. Κοδριχάς, *Observations sur le Voyage en Grèce, ... par J. L. S. Bartholdy*, [Παρίσι 1808], ανάτυπο από το *Magasin Encyclopédique*.
- ¹⁰ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Κριτική και Πολιτική: Η ιδεολογική σημασία της επίκρισης του ελληνισμού από τον J. L. S. Bartholdy» στο *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 24 (1981), σελ. 377-410.
- ¹¹ Ιάκωβου Πιτσιπίου, *Ο Πίθηκος Ξουθ, ή τα Ήθη του αιώνας*, Επ. Ν. Βαγενάς, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1995.
- ¹² G. A. Perdikaris, *The Greece of the Greeks*, vol. I-II, New York, 1845.
- ¹³ G. A. Perdikaris, *The Greece of the Greeks*, New York, 1845, vol. I, σελ. IV, vol. II, σελ. 299-300.
- ¹⁴ Senior William Nassau, *La Turquie Contemporaine*, Paris, 1876.
- ¹⁵ Senior William Nassau, *La Turquie Contemporaine*, Paris, 1876, σελ. 180, 185, 240, 273, 284-285, 317.
- ¹⁶ Léon Heuzey, *Οδοιπορικό στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, μετ. Χ. Δημητρόπουλος, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων, Θεσσαλονίκη, 1991.
- ¹⁷ Léon Heuzey, *Οδοιπορικό στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία το 1858*, μετ. Χ. Δημητρόπουλος, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων, Κείμενα Μελέτες 4, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 45-47.
- ¹⁸ Anatole Dynoyer, *Lettre d'un voyageur en Grèce*, Imprimerie Paulides et Gryparis, Athènes, 1858, σελ. 8, 13, 15, 18.

¹⁹ Edmond About, *La nouvelle carte d'Europe*, Paris, 1860.

²⁰ Edmond About, *La nouvelle carte d'Europe*, Paris, 1860, σελ. 19.

²¹ «Θεωρούντες την ακριβή και επιμελημένην μετάφρασιν ξένων δοκίμων συγγραφών χρησιμωτέραν τοις αναγνώσταις και ήττον παρακεκινδυνευμένην της πρωτοτύπου συγγραφής διά τους πλείστους των Ελλήνων και ιδίως διά νέον στοιχειώδους μόλις μαθήσεως ευμοιρούντα, απεφασίσαμεν την εκ του αγγλικού μετάφρασιν της αξιολόγου πραγματεί-

ας του φιλέλληνος κυρίου, ...», Καρόλου Τάκερμαν, *Οι Έλληνες της Σήμερον*, μετάφρασις Αντωνίου Ζυγομαλά, Αθήνησι, εκ του Τυπογραφείου της Φιλοκαλίας, 1877, σημείωμα μεταφραστή.

²² Καρόλου Τάκερμαν, *Οι Έλληνες της Σήμερον*, μετάφρασις Αντωνίου Ζυγομαλά, Αθήνησι, εκ του Τυπογραφείου της Φιλοκαλίας, 1877, σελ. 99-101.

²³ Alice Poirier, *Les notes critiques d'Avramioti sur le Voyage en Grèce de Chateaubriand*, Paris, 1829, σελ. 129.

Résumé

Ioli Vingopoulou: Le courant périégétique durant le XIXe siècle. Un dialogue interculturel ou un discours de civilisations

Dans la littérature comparée où appartient l'étude des interprétations d'un pays sont comprises comme *intermédiaires* aux civilisations les *narrations de voyage* participant avec intensité et «responsabilité» à la formation de l'image p. ex. de la Grèce du XIXe s. aux lecteurs européens. Nous nous demandons si le dialogue provoqué, par les voyageurs et leurs oeuvres, puisse créer une conscience commune aux Grecs sur un thème traité par ceux-là.

Les points communs de dialogue à travers ces sources débutent par un prétexte de méditations romantiques et le besoin d'être accepté [Chateaubriand vs. Avramiotis] et protestent contre une critique superficielle sur les mentalités (Bartholdy vs. Korais/Kodrikas/Pitsipios). Dès la formation de l'État néohellénique les «actions» (voyageurs) ont des «réactions» (Grecs), tandis que la *politique* fait naître un dialogue efficace ainsi qu'un échange interculturel édifiant, un dénominateur commun: l'hellénisme et ses problèmes [Perdicaris (1845), Nassau (1876), Heuzey (1858)]. Quand survient la maturation de «l'espace» l'auto-conscience nationale revendique avec suspicion, emportement, mimétisme ou admiration, critique ou sarcasme sa participation et refuse d'être un simple objet de rêverie ou d'intérêt [Dynoyer (1858), About, Takerman (trad. en grec 1860, 1877)].

Le dialogue qui se développe après la charge des voyageurs dans l'espace néohellénique du XIXe s., démontre l'implication des récits de voyages sur la formation de l'image d'une civilisation et offre une matière riche dans la littérature comparée pour des études interculturelles.